

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ КОНЦЕПЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

МАХМУДОВ Ханлар - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри підприємництва і права Полтавського державного аграрного університету
ORCID ID: 0000-0003-2287-1467

ВОЛКОВА Неля - кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри підприємництва і права Полтавського державного аграрного університету

ORCID ID: 0000-0002-8374-1546)

УДК 340.1

DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2024.1.41>

У статті досліджено правову природу, сутність та регулятивне значення юридичної відповідальності в сучасних умовах розвитку демократичної, соціальної та правової держави, формування якої нерозривно пов'язане з питанням взаємної відповідальності держави і громадянина, де юридична відповідальність має не лише каральний характер. Тому важливо дослідити традиційні негативні та позитивні аспекти з позицій сучасного підходу до генезису, розвитку та функціонування держави і права, що ґрунтується на новій методологічній основі.

Ключові слова: юридична відповідальність, позитивний аспект, ретроспективний аспект, двоскладова юридична відповідальність.

Держава та державні інституції традиційно не можуть спостерігати за всіма випадками порушення законності, встановленої державою або державними органами. Як правило, це спроба окремих осіб задовольнити власні потреби шляхом підміни загальнообов'язкових норм права власними «правами», порушуючи права та законні інтереси інших осіб. У таких ситуаціях держава змушена вживати відповідних заходів задля запобіганню вчинення правопорушень, відновлення порушених прав і примусу правопорушника діяти в рамках закону. Юридична відповідальність є ефективним способом впливу держави на правопорушників з метою забезпечен-

ня правомірної поведінки та припинення спроб вчинення протиправних дій.

Юридична відповідальність є різновидом соціальної відповідальності. Суть соціальної відповідальності полягає в обов'язку індивідів виконувати вимоги, що пред'являються до них суспільством, державою та іншими особами. Крім юридичної відповідальності, в суспільстві існують інші форми соціальної відповідальності, такі як моральна, політична, організаційна та партійна відповідальність.

Юридичну відповідальність можна трактувати як застосування до правопорушника примусових заходів, передбачених санкцією порушеної норми, від імені держави, відповідно до закону і в установленому для цього порядку [1, с. 14].

В останні десятиліття юридична література збагатилася значною кількістю праць, присвячених юридичній відповідальності. Не зважаючи на те, що питанню юридичної відповідальності присвячено чимало досліджень, воно і сьогодні залишається дискусійним і не має одностайної точки зору щодо тлумачення юридичної відповідальності. Кожен автор намагається дати визначення юридичної відповідальності та підкреслити ті її аспекти, які здаються йому найбільш важливими. Загалом, юридична відповідальність спочатку розглядалася лише в рамках галузевих наук, переважно цивільного, кримінального, адміністративного та трудового права, і автори цих досліджень давали лише поверхневий

опис загального поняття юридичної відповідальності. Однак з середини 1960-х років з'являються роботи, в яких юридична відповідальність розглядається як важлива категорія загальної теорії права. Цій темі присвячені роботи таких авторів, як: А. Абрамова, М. Агарков, С. Алексєєв, В. Бабаєв, Б. Базилєв, В. Баранов, Д. Бахрах, Ю. Белошапко, С. Бобровник, С. Братусь, П. Васьков, А. Венгеров, В. Гойман-Червонюк, В. Горшенєв, Ю. Денисов, Ю. Дмитрієва, А. Дьомін, Р. Єнгібарян, О. Іоффе, А. Кашанін, Т. Кашаніна, О. Коваленко, В. Козлов, Ю. Краснов, В. Лазарєв, О. Лейст, С. Липень, В. Любашиць, В. Мамутов, Г. Назаренко, П. Недбайло, В. Нерсєсянц, І. Ной, В. Протасов, Л. Прохоров, І. Ребане, Н. Саліщева, І. Самощенко, В. Смірнов, М. Смоленський, Л. Спіридонов, М. Строгович, О. Сухарєв, О. Тихомиров, Б. Токарєв, В. Толстїк, М. Фарукшин, М. Шаргородський, В. Шепельов, В. Юдїн, О. Якуба та інші.

Юридична відповідальність є складним і багатограним соціально-правовим явищем, природа, поняття та зміст якого постійно дискутуються в науці. Останніми роками науковці розглядають юридичну відповідальність у більш широкому сенсі, тобто як усвідомлення суб'єктом своїх дій у правовій сфері, їх наслідків та соціальної значущості (почуття обов'язку).

Питання юридичної відповідальності не втратило своєї актуальності і сьогодні, не зважаючи на те, що воно обговорюється протягом тривалого часу.

Перш за все, необхідно наголосити на проблемі вдосконалення поняття юридичної відповідальності, а точніше значення відповідальності в юридичному (правовому) сенсі в досліджуваному понятті.

Ще в минулому столітті виникла ідея про те, що відповідальність можна розглядати в позитивному (перспективному) сенсі або в негативному (ретроспективному) аспекті.

Юридична відповідальність є одним з основних інститутів, що опосередковує охоронну функцію права. Так, традиційно юридична відповідальність розглядалася як різновид негативної реакції держави

на правопорушення. В рамках цієї концепції розроблялися різні підходи, які, не зважаючи на їх відмінності, об'єднувало головне – визнання ретроспективного та обов'язкового зв'язку з протиправним діянням, що йому передувало. Однак у 1960-х роках вітчизняна юриспруденція, зокрема кримінально-правова, поставила під сумнів правильність такого підходу. Автори внесли доповнення до тлумачення юридичної відповідальності та встановили необхідність розширення існуючої концепції за рахунок включення позитивного та ретроспективного аспектів. Так народилася так звана концепція «двоскладової юридичної відповідальності», згідно з якою, крім юридичної відповідальності за правопорушення, існує нерозривно пов'язана з нею юридична позитивна відповідальність, тобто почуття обов'язку, зобов'язання здійснювати вчинки, що відповідають сутності суспільного ладу [2, с. 78-79; 3, с.33].

Спочатку існування позитивної юридичної відповідальності розглядалося як особливий стан особистості, що характеризується глибоким розумінням інтересів суспільства і держави, активним і сумлінним виконанням обов'язків і громадянських зобов'язань. Тут акцент робився на суб'єктивних аспектах поведінки, а відповідальність поширювалася на правомірну діяльність суб'єкта. Активну відповідальність найчастіше розуміють як вимогу до майбутньої активної та свідомої правомірної діяльності суб'єкта права. Іншими словами, позитивна відповідальність пов'язана з майбутньою правомірною діяльністю особи.

Ретроактивна відповідальність настає за минулі протиправні дії чи бездіяльність особи. Це завжди негативна реакція держави на вчинення деліктного діяння. Більшість авторів дотримуються думки, що саме ретроспективна відповідальність і тільки ретроспективна визнається юридичною відповідальністю. Позитивна відповідальність не є юридичною відповідальністю, а фактично є моральною категорією і відноситься до соціальної, а не юридичної відповідальності.

Концепція позитивної юридичної відповідальності як усвідомлення обов'язку виконувати юридичні обов'язки піддається серйозній і справедливій критиці з моменту свого виникнення. Варто зазначити, що навіть прихильники розширення концепції відповідальності за рахунок двох її аспектів змушені були визнати, що перспективи розвитку в цьому напрямі невеликі [4]. Однак і сьогодні концепція не втратила своїх прихильників і визначається в підручниках різних сучасних дослідників; на думку Б. Базилева, позитивна юридична відповідальність має цілком об'єктивну основу, володіє власним змістом і являє собою особливий зв'язок, особливе відношення між громадянином і державою. У межах цих відносин держава покладає на громадян, іноземців та осіб без громадянства низку юридичних обов'язків і вимагає їх виконання. Науковці зазначають, що сутність відповідальності полягає в «самостійній та ініціативній діяльності в межах правових норм». Людина стає відповідальною, коли вона не виконує правові норми або діє всупереч їм. Неможливо зрозуміти «негативну» відповідальність без вивчення «позитивної» відповідальності».

Крім того, слід звернути увагу на наступні моменти. По-перше, такий підхід є апологією ідеї юридичної відповідальності за спосіб мислення і почуття, якою цивілізовані суспільства довгий час нехтували, і яка широко виражена в середньовічних європейських пам'ятках, а одним з її основних положень є теза про те, що активно безвідповідальна поведінка тягне за собою ретроактивну відповідальність, покарання і, отже, є правильною. Якщо дотримуватися цієї позиції, то чому виконання суб'єктом своїх обов'язків визнається позитивною відповідальною дією не через внутрішнє переконання, а через страх перед покаранням, «під дулом пістолета», або з міркувань конформізму? З точки зору цієї теорії, відповідь має бути негативною, а її логічний розвиток призводить до абсурдного висновку про те, що такий тип «активно безвідповідальної» правомірної поведінки має бути покараний. По-друге, ця концепція не поширю-

ється на суб'єктивні права. Суб'єктивні права існують попри можливість того, що їх реалізацією або невикористанням може бути завдано шкоди інтересам суспільства і держави (наприклад, право на судовий захист, невикористання виборчого права, зловживання правом). Оскільки психологічний механізм його реалізації нічим не відрізняється від того, що опосередковує виконання юридичних обов'язків, то чому він не розглядається як категорія «позитивної відповідальної поведінки»? Задовільної відповіді знайти не вдасться. Якщо взяти до уваги, що реалізація особистих немайнових та інших неюридичних прав завжди оцінюється з точки зору відповідного виду соціальної відповідальності, то можна лише констатувати, що розуміння позитивної відповідальності в праві не відповідає поняттю позитивної соціальної відповідальності. Однак саме необхідністю привести тлумачення відповідальності у праві у відповідність до категорії соціальної відповідальності і пояснюється позиція прихильників її розширення. В результаті тлумачення було розширено, але відповідності не було досягнуто.

Серйозні недоліки концепції спонукали прихильників ідеї позитивної юридичної відповідальності шукати нові шляхи її тлумачення. Так з'явився підхід, який переніс тягар з суб'єктивних аспектів поведінки на об'єктивні та зовнішні аспекти людської діяльності. Наразі під позитивно юридично відповідальною поведінкою пропонується розуміти будь-яку правомірну дію, незалежно від мотиву, що її спричинив, в якій виконується обов'язок або реалізується право, або ж виконується лише юридичний обов'язок.

Як перший, так і другий варіанти є новими, оскільки явища, які вони охоплюють, вже давно задокументовані та плідно досліджуються в рамках категорії «правомірна поведінка». Новизна по суті зводиться до заміни існуючих термінів на нові. Заміна була б доречною, якби визначення, що вже використовуються, перестали відповідати концепціям, які вийшли за їхні межі, і виникла б суперечність, яку необхідно було б вирішити. Однак таких суперечностей не

існує. Більше того, усунення суб'єктивного аспекту з наукового аналізу звузило сферу дослідження правомірної поведінки до меж того одного виду поведінки, який в літературі окреслюється як об'єктивно правомірний. І, як бачимо, тут немає необхідності змінювати термінологію.

Ця концепція, яка ігнорує суб'єктивні аспекти поведінки, узгоджується з концепцією, розглянутою раніше, не в останню чергу тим, що, як і її попередниця, не відповідає загальному поняттю соціальної відповідальності. Щодо останньої, то передумовами її виникнення є ментальне ставлення людини до вимог, що висуваються суспільством, визнання, схвалення та внутрішня готовність виконувати їх якнайкращим чином, або навпаки, відмова, нехтування та уникнення їх виконання. Парадоксально, але в об'єктивістському трактуванні позитивна юридична відповідальність набагато більше віддалена від однойменної соціальної відповідальності, ніж ретроспективна відповідальність, де першочергове значення мають мотив і вина правопорушника. На нашу думку, перебільшення юридичної відповідальності та розширення поняття до існуючих наукових категорій було привнесено в загальну теорію права з кримінально-правової літератури, де питання відповідальності є більш домінуючим, ніж всі інші. Саме кримінальне право часто ототожнюється з кримінальною відповідальністю, яка є лише одним з його інститутів і регулює відносини між державою та правопорушником. Однак частина не може замінити цілого. Вона регулює не лише відносини, пов'язані з покладенням відповідальності, а й правомірну поведінку, безпосередньо не пов'язану з відповідальністю. Ця функція впливає з дії заборон Кримінального кодексу. Саме ці інструменти, а не покладання відповідальності, в кінцевому підсумку визначають межі правомірної діяльності в усіх сферах, що регулюються правом, таких як власність, управління, сімейні та інші відносини.

Слід зазначити, що роль кримінального права як регулятора правомірної поведінки іноді визнається в юридичній літерату-

рі. Однак панівні стереотипи призводять до того, що опосередкована ним правомірною поведінка розчиняється в категоріальному апараті юридичної відповідальності і не підлягає аналізу в межах однойменної загальноправової категорії. Дійсно, про яке самостійне поняття може йти мова, якщо стверджувати, що основним предметом правової дії в кримінальному праві є відносини відповідальності?

Як зазначалось вище, основним аргументом прихильників позитивної юридичної відповідальності є посилення на соціально-філософське розуміння відповідальності як діалектичної єдності взаємовиключних аспектів (позитивного та ретроактивного), а тому змістом юридичної відповідальності є юридично значуща поведінка суб'єкта з метою покладення на нього позитивних і негативних санкцій. Зроблено висновок, що вона є державно-правовою оцінкою юридично значущої поведінки суб'єкта з метою накладення позитивних і негативних санкцій. Ми не погоджуємося з таким твердженням. По-перше, в теорії права під юридично значущою поведінкою розуміють юридичні факти, тобто фізичну поведінку осіб, які не вчиняють юридичних дій (поведінка недієздатних суб'єктів). Їхні дії не є правовими і тому не тягнуть за собою юридичної відповідальності [5]. По-друге, діалектичний підхід – це фактично пошук протилежності в самому явищі, а не привнесення її ззовні. Зміст суперечливий, але єдиний і не може містити різномірних і взаємовиключних аспектів. Зв'язки, які не є взаємовиключними і нерозривними, взаємодія протилежностей, відображають цю діалектику. І справедливість цього твердження не можна заперечувати.

Необхідно підкреслити той важливий факт, що початок позитивного розвитку ідеї активної соціальної відповідальності, в тому числі юридичної, збігся з появою ідеологічної установки на виховання «нової людини» -соціально активної, високосвідомої, сумлінної до всього, що відбувається в суспільстві, в державі і за її межами, відповідального за все, що відбувається. Оскільки традиційне тлумачення відповідальності в праві було несумісне з таким

розумінням відповідальності, ця ідея виникла як концепція позитивної юридичної відповідальності. Як наслідок, утопічний ідеал нині втратив свою актуальність, але конститутивне поняття, яке він породив, залишилося в юриспруденції. Це не означає, що питаннями, порушеними теорією позитивної юридичної відповідальності, слід нехтувати. На нашу думку, її розвиток має продовжуватися, але в рамках теорії правової дії, теорії правової свідомості та теорії правової культури.

Література

1. Желіховський В. М. Правові засади електронної комерції в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2007. 218 с.
2. Селіванов В. М. Наукове забезпечення державної політики конституційного розвитку України. Правова держава : щорічник наук. праць. Київ. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. Вип. 16. С. 77 – 87.
3. Андрушко І. П. Космічне право : поняття та зміст : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 233 с.
4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: закон України від 19.12.2012 р. № 5076-VI.
5. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III.

SUMMARY

The article examines the legal nature, essence and regulatory significance of legal liability in the modern context of development of a democratic, social and rule-of-law state, the formation of which is inextricably linked to the issue of mutual liability of the state and a citizen, where legal liability is not only punitive in nature. Therefore, it is important to examine the traditional negative and positive aspects from the perspective of a modern approach to the genesis, development and functioning of the state and law based on a new methodological framework.

The relevance of the research topic stems from the need to study the nature, essence and regulatory significance of legal liability in the current context of building a democratic, social and rule-of-law state. The formation of a rule-of-law and social state is inextricably linked to the issue of mutual responsibility between the state and citizens, where legal liability is deprived of its punitive nature. Therefore, it is important to study it in traditional negative and positive aspects on a new methodological basis, from the standpoint of a modern approach to the genesis, development and functioning of the state and law. Restricting coercion and using coercion only when it is justified and permitted by law is a general trend in the development of law in the context of the humanistic idea of the primacy of human rights and in the process of building a rule-of-law state. The increased attention paid by legal science to the problem of liability is primarily due to the importance of this protective institution. The social role of legal liability, as well as of law in general, is determined by the fact that it is often the existence of liability for certain anti-social acts that encourages people to a certain (positive) course of action. In this case, it acts as an incentive for lawful behavior and a disincentive for committing offenses.

Keywords: legal liability, positive aspect, retrospective aspect, two-part legal liability.